

ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ ΚΑΙ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ¹

στο Δ. Γραμμένος (επιμ), 200.000, 10.000, 5000 π.Χ. Μια Έκθεση Για Τη Ζωή Στην

Προϊστορική Μακεδονία (υπό έκδοση)

Δρ Στυλιανή Σουβατζή

Από τις απαρχές της ιστορίας τους έως και σήμερα οι άνθρωποι οργανώνονται και ζουν σε θεμελιακούς κοινωνικούς σχηματισμούς μεγαλύτερους από το άτομο αλλά μικρότερους από την ευρύτερη κοινωνία – σε νοικοκυριά, οικογένειες, άλλες συγγενικές ομάδες, ομάδες συγκατοίκησης, οικιακές ομάδες. Από όλες τις κοινωνικές μικροομάδες εκείνη που παρουσιάζει την εντονότερη διαχρονική και διαπολιτισμική εμφάνιση είναι το νοικοκυριό. Η έννοια του νοικοκυριού περικλείει ταυτόχρονα μια κοινωνική ομάδα, πιθανόν, αλλά όχι απαραίτητως, με συγγενικούς δεσμούς, τον χώρο όπου αυτή η ομάδα διαμένει και το σύνολο των δραστηριοτήτων με τις οποίες ασχολείται ή στις οποίες συμμετέχει. Φυσικά, οι τύποι νοικοκυριών ποικίλουν από εποχή σε εποχή και από περιοχή σε περιοχή ανάλογα με τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες. Ωστόσο, πολύ περισσότερο από τα τυπολογικά του χαρακτηριστικά, αυτό που βασικά οριοθετεί ένα νοικοκυριό είναι η συνεργασία των μελών του σε ένα σύνολο δραστηριοτήτων. Οι δραστηριότητες αυτές είναι κοινωνικού, οικονομικού και ιδεολογικού χαρακτήρα και περιλαμβάνουν την παραγωγή, την εσωτερική κατανομή/αναδιανομή, αποθήκευση και κοινή κατανάλωση των προϊόντων, και τη φυσική, κοινωνική και ιδεολογική αναπαραγωγή. Παρά τις ιστορικές διαφορές στις μορφές των δραστηριοτήτων τα βασικά είδη τους εμπίπτουν στα πλαίσια του παραπάνω γενικού ορισμού, ενώ ο ρόλος και η σημασία του νοικοκυριού παραμένουν κεντρικά σε όλες τις κοινωνίες, διαπολιτισμικά και διαχρονικά. Ουσιαστικά το νοικοκυριό είναι μια πολυδιάστατη και πολυσύνθετη κοινωνική οντότητα, μια μικροκοινωνία όπου μέσα από τη δυναμική της καθημερινής πρακτικής και συνεργασίας συναντούνται διαλεκτικά δεμένα τα χαρακτηριστικά του ευρύτερου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, του ευρύτερου πλέγματος κοινωνικών σχέσεων και πολιτισμικών θεσμών.

Ως τέτοιες δυναμικές και πολύμορφες κοινωνικές οντότητες θα πρέπει να θεωρήσουμε και τα νοικοκυριά της προϊστορίας. Πολλές φορές, υπό την επίδραση του σύγχρονου, Δυτικού τρόπου ζωής και τη μεγάλη χρονική απόσταση που μεσολαβεί, θεωρούμε ότι τα προϊστορικά νοικοκυριά ήταν απλοϊκές ομάδες χαλαρά δεμένες μεταξύ τους και απασχολούνταν αποκλειστικά και εξ ολοκλήρου με τη φυσική τους επιβίωση. Η πραγματικότητα όμως είναι διαφορετική. Η καθημερινή ζωή ήταν πολύ πιο πολύπλευρη, οι κοινωνίες πιο σύνθετες και τα νοικοκυριά πιο πολυδιάστατα, ήδη από τη Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, στις οποίες επικεντρώνει το κείμενο που ακολουθεί.

---

¹ Το κείμενο παραδόθηκε στον επιμελητή το φθινόπωρο του 2005. Μια αναλυτικότερη και λεπτομερέστερη συζήτηση των στοιχείων που παρουσιάζονται εδώ υπάρχει στο Souvatzi, S., 2008, *A Social Archaeology of Households in Neolithic Greece. An Anthropological Approach*, Cambridge University Press, το οποίο δημοσιεύθηκε έκτοτε.

Οικισμοί και Οικήματα

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό των προϊστορικών οικισμών είναι η ποικιλία των τύπων, μεγεθών και θέσεών τους. Περιλαμβάνουν περισσότερο ή λιγότερο μόνιμες κοινότητες, μεγαλύτερης ή μικρότερης έκτασης, πληθυσμού και διάρκειας, με πυκνότερη ή αραιότερη δόμηση, πάνω ή σε πλαγιές χαμηλών λόφων, σε πεδιάδες, κοιλάδες, κοντά σε ποτάμια, λίμνες (ακόμα και πάνω σε λίμνες, όπως ο λιμναίος οικισμός του Δισπηλιού Καστοριάς) ή θάλασσα. Οι δυο βασικοί τύποι είναι: α) μακράς διάρκειας και πιο περιορισμένης έκτασης οικισμοί που διαμορφώνονται με το πέρασμα του χρόνου, την επάλληλη αντικατάσταση των σπιτιών και τη σώρευση επιχώσεων κατοίκησης σε υψηλούς λόφους (τούμπες) (π.χ. Μεσημεριανή τούμπα Τριλόφου Θεσσαλονίκης, με ζωή από τη Νεολιθική έως και τους ιστορικούς χρόνους και ύψος 16 μ., και τούμπα Σιταγρών Δράμας με ζωή από το 5400-2200/2000 π.Χ. και ύψος 10,5 μ.), και β) μικρότερης διάρκειας εκτεταμένοι επίπεδοι οικισμοί, με σχετικά αραιή δόμηση ή και κάποιες ασυνέχειες στην χρήση τους, που χαρακτηρίζονται από την οριζόντια αντικατάσταση ή μετατόπιση των σπιτιών σε κάθε οικοδομική φάση, πρακτική που συντελεί μερικές φορές στην πολύ μεγάλη συνολική έκταση των οικισμών αυτών (από 8-50 εκτάρια) (π.χ. Σταυρούπολη, Θέρμη και Βασιλικά Θεσσαλονίκης, Χώρος κάτω από τη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης, Μακρύγιαλος Πιερίας). Αυτός ο δεύτερος τύπος οικισμού είναι ο επικρατέστερος στη νεολιθική κεντρική Μακεδονία και φαίνεται πως οι χαρακτηριστικές τούμπες άρχισαν να δημιουργούνται από την Εποχή του Χαλκού και εξής.

Ανάλογη ποικιλομορφία στο χώρο και το χρόνο παρουσιάζουν και οι κατοψεις, η εσωτερική διαρρύθμιση και η τεχνική οικοδομής των οικημάτων, παρότι σαφώς υπάρχουν αντιπροσωπευτικές τάσεις για κάθε περιοχή και περίοδο. Ένα γενικό χαρακτηριστικό είναι ότι τα κτίρια συνήθως είναι ελεύθερα στο χώρο, δηλαδή δεν έχουν εφαπτόμενους τοίχους και δε δημιουργούν πυκνά οικοδομικά συμπλέγματα, όπως, για παράδειγμα, οι οικιστικοί τύποι που προσιδιάζουν στην Εγγύς και τη Μέση Ανατολή. Το αρχαιότερο μέχρι τώρα παράδειγμα οικιστικής διάταξης και μεγέθους προσφέρει ο οικισμός της Νέας Νικομήδειας Βέροιας, που παραμένει ο ανασκαφικά πιο εκτεταμένος οικισμός της Αρχαιότερης Νεολιθικής σε ολόκληρη την Ελλάδα. Έχει αποκαλυφθεί ένα σύνολο εικοσιτεσσάρων κτιρίων σε τρεις οικιστικές φάσεις και σε έκταση σχεδόν 1700 τ.μ. από τα 24 στρέμματα στα οποία υπολογίζεται η συνολική έκταση του οικισμού. Το συνολικό μέγεθος της κοινότητας εκτιμάται γύρω στα 100 κτίρια και 500-700 άτομα στην πρώτη και τη δεύτερη φάση, και 75 κτίρια και 300-375 άτομα στην τρίτη και τελευταία φάση (Pyke 1996). Τα οικήματα είναι τετράγωνα ή ορθογώνια σε κάτοψη (μέσες διαστάσεις 8,40 X 6,65 μ.) αναπτύσσονται ελεύθερα στο χώρο σε απόσταση 2-5 μ. το ένα από το άλλο και έχουν όλα κοινό προσανατολισμό ανατολικά-δυτικά, στοιχεία που υποδηλώνουν σχεδιασμό του χώρου. Αλλά και σε όλες τις περιπτώσεις όπου οι οικισμοί έχουν αποκαλυφθεί σε οριζόντια έκταση επαρκή για τέτοιες παρατηρήσεις, η γενική διάταξή τους φανερώνει οργάνωση και σχεδιασμό, είτε πρόκειται για ορθογώνια οικοδομήματα είτε για επιμήκη που χτίζονται παράλληλα το ένα στο άλλο και με κοινό προσανατολισμό (π.χ. Μάνδαλο και Αρχοντικό Γιαννιτσών, Ντικιλί Τας (Φίλιπποι) Καβάλας) ή ακόμα και για κυκλικές κατοικίες με μεγάλους ελεύθερους χώρους μεταξύ τους (π.χ. Σταυρούπολη, Θέρμη, Μακρύγιαλος).

Το μέγεθος των προϊστορικών οικημάτων γενικά ποικίλλει από 20 τ.μ. μέχρι 160 τ. μ., η κάτοψη τους μπορεί να είναι ορθογώνια, κυκλική, ελλειπτική ή αμυδωτή. Το εσωτερικό τους είναι συνήθως μονόχωρο, αλλά υπάρχουν και αρκετά παραδείγματα με δύο ή και τρία δωμάτια ή άλλους εσωτερικούς διαχωρισμούς, προστώα ή σκεπαστές εισόδους και ενδείξεις για ύπαρξη υπογείων και παταριών ή δεύτερων ορόφων (π.χ. Σέρβια Κοζάνης). Τα δάπεδα των σπιτιών είναι συνήθως φτιαγμένα από σκληρό πατημένο χώμα

ή πηλό, μερικές φορές πάνω σε υπόστρωμα από χαλίκια, θραύσματα κεραμεικής ή ακόμα και ξύλινες σανίδες. Οι τοίχοι, τα δάπεδα και οι βοηθητικές κατασκευές συχνά επαλείφονται με λεπτό επίχρισμα πηλού ή κονίαμα, μερικές φορές λευκό ή ερυθρό. Σύμφωνα με τα παρόντα αρχιτεκτονικά δεδομένα, φαίνεται ότι ο συνήθης τύπος στέγης ήταν η επικλινή, δίρριχτη ή ίσως και τετράρριχτη, από άχυρα ή άχυρα και πηλό, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις δεν αποκλείεται και η οριζόντια οροφή (π.χ. στο Ντικιλί Τας). Σημαντική πηγή πληροφοριών για την αρχιτεκτονική της ανωδομής αποτελούν τα τμήματα τοίχων και στέγης που αρκετές φορές βρίσκονται πεσμένα μέσα στα σπίτια, συχνά ως αποτέλεσμα κατάρρευσης μετά από πυρκαγιά. Έμμεσες ενδείξεις προσφέρουν επίσης και τα πήλινα ομοιώματα σπιτιών, αν και αυτά πιθανόν αποτελούν περισσότερο συμβολικές παρά πιστές αρχιτεκτονικές αναπαραστάσεις.

Η επικρατέστερη και πιο διαδεδομένη οικοδομική τεχνική στη Μακεδονία είναι η πασσαλόπηξη, με βασικά υλικά το ξύλο και τον πηλό, η κατασκευή δηλαδή των τοίχων από στοιβαχτό πηλό αναμεμειγμένο με άχυρα πακτωμένο γύρω από ξύλινο σκελετό από κάθετους πασσάλους κορμών δένδρων και πλεχτά κλαδιά ανάμεσά τους. Πασσαλόπηκτα οικοδομήματα με μικρές ή μεγάλες παραλλαγές στην κάτοψη, το μέγεθος και την τεχνική (π.χ. τετράπλευρα ή κυκλικά, με πυκνότερη ή αραιότερη διάταξη των πασσάλων, θεμελιωμένα σε τάφρους ή χτισμένα κατευθείαν στο έδαφος) χαρακτηρίζουν πληθώρα οικισμών – π.χ. τους νεολιθικούς οικισμούς της Θέρμης, Σταυρούπολης, Μακρυγιάλου, Σερβίων, Νέας Νικομήδειας, πόλης των Γιαννιτών (Γιαννιτά Β) και Ντικιλί Τας, και της Μεσημεριανής τούμπας, των Σιταγρών, του Μανδάλου και του Αρχοντικού Γιαννιτών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Αυτό δεν σημαίνει ωστόσο ότι άλλα υλικά και τρόποι κατασκευής ήταν άγνωστα. Πολλές φορές, μάλιστα, διαφορετικές οικοδομικές τεχνικές και υλικά χρησιμοποιούνταν ταυτόχρονα ή με μικρή χρονική διαφορά μεταξύ τους στον ίδιο οικισμό. Στη Θέρμη και τη Μεσημεριανή τούμπα Τριλόφου Θεσσαλονίκης πασσαλόπηκτες οικίες και οικίες πηλόκτιστες με λίθινη υποδομή συνυπάρχουν. Στη Σταυρούπολη τα ελαφρά, πασσαλόπηκτα υπόσκαφα κυκλικά οικοδομήματα της πρώτης οικιστικής φάσης αντικαθίστανται στις αμέσως επόμενες φάσεις από επίγεια, τετράπλευρα, πλινθόκτιστα σπίτια με ή χωρίς λίθινα θεμέλια. Επιπλέον, τα εκτεταμένα λιθόστρωτα μεταξύ οικιών ή/και η ύπαρξη μεμονωμένων συμπαγών λίθινων τοίχων, περιμετρικών ή άγνωστης προς το παρόν κατεύθυνσης (π.χ. στη Θέρμη, τη Σταυρούπολη, το Μακρύγιαλο, το Μάνδαλο, τα Παλιάμπελα Κολινδρού, τα Σέρβια κλπ.) μαρτυρούν ότι η διαθεσιμότητα και η χρήση του λίθου στην αρχιτεκτονική δεν απουσίαζαν, αλλά μάλλον είχαν να κάνουν με συγκεκριμένες επιλογές για διαφορετικές κατασκευές.

Συνολικά, η σημαντική ποικιλομορφία της οικιστικής αρχιτεκτονικής δεν είναι πάντα ή μόνο απόρροια διαφοράς περιοχών, χρονικών περιόδων ή διαθεσιμότητας των πρώτων υλών, όπως αυτή υπαγορεύεται από το φυσικό περιβάλλον, αλλά αντανακλά εξίσου ενσυνείδητες επιλογές, προτιμήσεις και πρότυπα που υπαγορεύονται από το κοινωνικό-πολιτισμικό περιβάλλον. Τα ίδια αυτά χαρακτηριστικά της οικιστικής αρχιτεκτονικής αμφισβητούν την υποτιθέμενη ομοιομορφία των προϊστορικών νοικοκυριών στο χώρο και το χρόνο και κάνουν πιθανή την ύπαρξη διαφοροποίησης όχι μόνο των τύπων τους αλλά και κάποιων από τις λειτουργίες τους (Souvatzi, υπό δημ.)². Στο παράδειγμα της Νέας Νικομήδειας που αναφέρθηκε παραπάνω η ποικιλία των διαστάσεων των κτιρίων (από 20 τ.μ. έως 161 τ.μ.) και της εσωτερικής τους διαρρύθμισης (μονόχωρα, δίχωρα ή τριμερή) υποδηλώνει λειτουργική διαφοροποίηση εντός και μεταξύ κτιρίων ή/και διαφοροποίηση στη σύνθεση της οικιακής ομάδας. Στο Ντικιλί Τας ένα επίμηκες οίκημα σχετικά μεγάλων διαστάσεων (11 X 6 μ., εμβαδόν 66 τ.μ.) ήταν χωρισμένο με ενδιάμεσους τοίχους σε τρία ισομεγέθη δωμάτια χωρίς ενδιάμεση

² Δημοσιεύθηκε το 2008. Για την πλήρη βιβλιογραφική παραπομπή βλ. Βιβλιογραφία.

επικοινωνία μεταξύ τους (Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 1996). Κάθε χώρος είχε ανεξάρτητη είσοδο, παρόμοια εσωτερική οργάνωση και αντίστοιχο εξοπλισμό (κτιστές βοηθητικές κατασκευές και κινητά ευρήματα), μια αυτοτέλεια δηλαδή που υποδεικνύει ότι πιθανόν το οίκημα συστέγαζε τρία ανεξάρτητα νοικοκυριά. Από την άλλη, οι μικρές κυκλικές ή ελλειπτικές οικίες εμβαδού μικρότερου από 25 τ. μ. σε άλλους οικισμούς, όπως αυτοί της Σταυρούπολης (Γραμμένος – Κώτσος 2002, 2004), της Θέρμης (Γραμμένος κ.ά. 1990, 1992) και του Μακρυγιάλου (Pappa – Besios 1999), με τις βοηθητικές κατασκευές συνήθως ανάμεσα, και όχι μέσα, στα σπίτια, ίσως αντανακλούν διαφορετική σύνθεση νοικοκυριού, πιθανόν μικρότερα σε μέγεθος, με περισσότερους κοινόχρηστους χώρους ή λιγότερο αυτάρκη. Ωστόσο, η ποικιλομορφία αυτή δεν υποδηλώνει απαραίτητως κοινωνικές και οικονομικές διαφορές μεταξύ νοικοκυριών ή διαφορές στις βασικές τους σημασίες και ρόλους, όπως θα δούμε παρακάτω. Οι ευρύτερες κοινωνικοπολιτισμικές σταθερές και δομές οργάνωσης είναι δυνατό να κατανοούνται διαφορετικά σε τοπικό επίπεδο και να εκφράζουν ξεχωριστές κοινωνικές και χωροταξικές «ταυτότητες».

Καθημερινές δραστηριότητες

Ήδη από τις αρχές της νεολιθικής περιόδου η ποικιλία, η ποσότητα και τα είδη οικιακού εξοπλισμού (φούρνοι, εστίες, πλατφόρμες, έδρανα-πάγκοι, αποθηκευτικές κατασκευές, απορριμματικοί λάκκοι), του υλικού πολιτισμού και των διατροφικών καταλοίπων μαρτυρούν ένα ευρύ φάσμα άμεσα και έμμεσα ορατών δραστηριοτήτων και πρακτικών. Μερικές μόνο από αυτές, εκτός της αρχιτεκτονικής που συζητήθηκε παραπάνω, είναι: γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία, κυνήγι, παρασκευή και κατανάλωση τροφής, αποθήκευση, κεραμεική παραγωγή, υφαντική και καλαθοπλεκτική, παραγωγή εργαλείων από λειασμένο λίθο (π.χ. πελέκειες, σμίλες, αξίνες), από αποκρουσμένο λίθο (π.χ. λεπίδες, αιχμές, τρυπάνια, ξέστρα από χαλαζία, πυριτόλιθο και οψιανό), από οστό και κέρατο ζώων (π.χ. οπείς, βελόνες, σπάτουλες, αγκίστρια, χτένια), κατασκευή σφραγίδων και κοσμημάτων από λίθο, οστό και όστρεο, ειδωλίων, πήλινων τραπεζών, ομοιωμάτων σπιτιών και μικρογραφιών επίπλων και άλλης οικοσκευής, και αργότερα, από τα τέλη της Νεολιθικής και εξής, μεταλλοτεχνία (βλ. και σχετικά κεφάλαια στον παρόντα τόμο).

Στη συντριπτική τους πλειοψηφία τα κατάλοιπα όλων αυτών των δραστηριοτήτων προέρχονται από οικισμούς, και κυρίως από οικιακά σύνολα (σπίτια, αυλές, βοηθητικοί χώροι), γεγονός που φανερώνει με τον καλύτερο τρόπο την κεντρική κοινωνική σημασία της οικιακής οργάνωσης. Κανένα από τα οικιακά σύνολα που έχουν έρθει στο φως μέχρι τώρα, έστω και τα μερικώς διατηρημένα, δεν υστερεί σε ευρύτητα καθημερινών πρακτικών. Η γενική εντύπωση είναι ότι τα προϊστορικά νοικοκυριά ήταν θεμελιακές μονάδες παραγωγής, ελέγχου και αναδιανομής του πλεονάσματος, και κοινωνικής αναπαραγωγής.

Για παράδειγμα, η αγροτική οικονομία – γεωργία, κτηνοτροφία αλλά και όλες οι δευτερεύουσες σχετικές παραγωγικές διαδικασίες – μαρτυρούνται πλήρως ήδη από τη νεολιθική εποχή μέσα από τους χτιστούς αποθηκευτικούς χώρους ή τα αποθηκευτικά σκεύη όπως τα πιθάρια που συχνά έρχονται στο φως γεμάτα ακόμα από καρπό, από άλλα διάσπαρτα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα (δημητριακά και όσπρια, φρούτα και άλλοι καρποί) και οστά οικόσιτων ζώων (κυρίως αιγοπρόβατα, βοοειδή και χοίρος), καθώς και από το πλήθος σχετικών εργαλείων από λίθο, οστό, ξύλο ή μέταλλο (π.χ. ξέστρα, ‘δρεπάνια’ και αξίνες). Η παρασκευή, το μαγείρεμα και η (κοινή) κατανάλωση τροφής είναι ίσως η σημαντικότερη διαχρονικά και διαπολιτισμικά πρακτική και κοινωνική δραστηριότητα, καθώς συντελεί στη συνοχή κάθε κοινωνικής ομάδας. Έχει έντονη παρουσία σε όλους τους οικισμούς μέσα από το πλήθος σχετικών κατασκευών (φούρνοι, πλατφόρμες, εστίες), τα

εργαλεία (μυλόλιθοι, τριπτήρες κλπ.), τα μαγειρικά και 'επιτραπέζια' σκεύη, τις πήλινες τράπεζες, τα πήλινα κουτάλια και τα διατροφικά κατάλοιπα. Οι παραγωγικές δραστηριότητες εκτείνονται επίσης στην υφαντική, με πολύ πιθανή τη χρήση του όρθιου αργαλειού, ακόμα μια από τις αρχαιότερες και πιο έντονα ανεπτυγμένες τέχνες, όπως είναι εμφανές από την πληθώρα και την ποικιλία σφονδυλιών αδραχτιού, πηνίων ή και υφαντικών βαρών σε όλους τους οικισμούς, αλλά και την καλαθοπλεκτική/ψαθοπλεκτική, που μαρτυράται συνήθως έμμεσα από τα αποτυπώματα καλαθιών και ψάθινων στρωμάτων στα πήλινα δάπεδα των σπιτιών ή στη βάση πήλινων αγγείων. Στις καθημερινές πρακτικές του νοικοκυριού θα πρέπει να συμπεριληφθεί και η καλή διατήρηση και συντήρηση του χώρου διαβίωσής του, όπως υποδηλώνεται από τις συχνές επιδιορθώσεις ή ανακατασκευές των τοίχων, των δαπέδων, των εισόδων και των αυλών του σπιτιού, τις επάλληλες στρώσεις επιχρισμάτων και κονιαμάτων σε τοίχους, δάπεδα, εστίες, φούρνους και αποθηκευτικές κατασκευές, τις ενδείξεις για παρουσία ραφιών, θηκών, ερμαρίων και άλλης επίπλωσης μέσα στα σπίτια, αλλά και την παρουσία απορριματικών χώρων συνήθως έξω από αυτά. Τέλος, οι παραγωγικές διαδικασίες περιλαμβάνουν και την παραγωγή, ειδικευμένη ή ανειδίκευτη, όλου του τεχνικού εξοπλισμού ενός νοικοκυριού ή μιας κοινότητας (π.χ. κεραμική και εργαλεία), αλλά και των ειδών υλικού πολιτισμού που σχετίζονται ίσως πιο άμεσα με στοιχεία ιδεολογίας και συμβολισμού ή με εκφράσεις κοινωνικής, πολιτισμικής ή ατομικής ταυτότητας (π.χ. κοσμήματα, ειδώλια, σφραγίδες και άλλα μικροαντικείμενα).

Ο τρόπος με τον οποίο οργανώνονται όλες αυτές οι δραστηριότητες στο χώρο, η θέση εύρεσης των αρχαιολογικών δεδομένων, η διάταξη και οι συσχετισμοί αντικειμένων και κατασκευών είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα. Αποκαλύπτουν πολλά και σημαντικά στοιχεία για τις οικονομικές, κοινωνικές και ιδεολογικές αντιλήψεις, τις πτυχές της καθημερινής ζωής και τα ευρύτερα κοινωνικο-πολιτισμικά πρότυπα των προϊστορικών κοινοτήτων και των νοικοκυριών τους. Η πληρέστερη εικόνα συνήθως προέρχεται από οικήματα που έχουν καταστραφεί ολοσχερώς από πυρκαγιά, η οποία συνέτεινε στη σχετικά γρήγορη κατάρρευση της ανωδομής σπιτιού στο εσωτερικό του και στην κάλυψη και σχετική διατήρηση των περιεχομένων και των καταλοίπων χρήσης του δαπέδου του.

Κεντρικό ρόλο στην καθημερινή ζωή, κατέχει η εστία ή και ο φούρνος. Πρόκειται για ηλόκτιστες, κατά κανόνα, κατασκευές – κυκλικές ή ορθογώνιες οι πρώτες και κυκλικές θολωτές ή ανοιχτές, με ή χωρίς συμφυή πλατφόρμα μπροστά στο στόμιο οι δεύτερες – που χρησιμεύουν για την προετοιμασία τροφής (π.χ. επεξεργασία σιτηρών, αποξήρανση καρπών), το μαγείρεμα, τη θέρμανση και το φωτισμό. Γύρω, από την εστία συγκεντρώνονται άλλες κατασκευές όπως πήλινες πλατφόρμες ή έδρανα, που θα μπορούσαν να χρησιμεύουν ως πάγκοι εργασίας ή/και ως χώροι ύπνου, λεκανόσχημες κατασκευές και χτιστοί αποθηκευτικοί χώροι (θήκες ή σιροί), αποθηκευτικά αγγεία, μικρότερες βοηθητικές εστίες και φουρνάκια, μυλόπετρες, τριπτήρες, και πληθώρα κινητών ευρημάτων – από μαγειρικά σκεύη, πήλινες τράπεζες και εργαλεία μέχρι σφονδύλια αδραχτιού, ειδώλια και κοσμήματα. Έτσι, η εστία κυρίως, αλλά και ο φούρνος, δεν είναι μόνο σημεία αναφοράς της οργάνωσης του χώρου και των δραστηριοτήτων, αλλά και της κοινωνικής και ιδεολογικής ζωής (π.χ. φιλοξενία και κοινή κατανάλωση τροφής). Η αδιαμφισβήτητη σημασία τους και σε συμβολικό επίπεδο υπογραμμίζεται ακόμα περισσότερο από άλλα ιδεολογικά στοιχεία, όπως οι παιδικές ταφές μέσα στα σπίτια (βλ. παρακάτω).

Αλλά και η υπόλοιπη διαρρύθμιση του σπιτιού και των δραστηριοτήτων μέσα σε αυτό ήταν κάθε άλλο από τυχαία. Σε όλες τις περιπτώσεις όπου τα δεδομένα είναι επαρκή για τέτοιες παρατηρήσεις, δηλαδή όπου οικισμοί έχουν αποκαλυφθεί σε ικανοποιητική έκταση ή/και όπου υπάρχουν ολοκληρωμένες κατόψεις οικιών, είναι εμφανές ότι διαφορετικοί χώροι των κτιρίων είχαν διαφορετικές χρήσεις, και πιθανόν και σημασίες.

Ένα καλό παράδειγμα αποτελεί η Καμμένη Οικία των Σιταγρών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Πρόκειται για ένα πασσαλόπηκτο επίμηκες αψιδωτό κτίριο, εμβδού 55 τ.μ., με εγκάρσιους ενδιάμεσους τοίχους που ορίζουν τρεις χώρους διαφορετικής χρήσης οι οποίοι επικοινωνούσαν μεταξύ τους (Elster 1997). Το μικρότερο, αψιδωτό άκρο προφανώς λειτουργούσε ως κουζίνα, εφόσον εκεί βρέθηκαν συγκεντρωμένα: μεγάλος κυκλικός θολωτός φούρνος, μικρότερο πεταλόσχημο φουρνάκι, δυο κυκλικοί πηλόκτιστοι σιροί και μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, καθώς και δέκα μυλόπετρες, τριπτήρες και κρουστήρες, είκοσι τέσσερα αγγεία διαφόρων ειδών, οστέινα εργαλεία, τέσσερα σφονδύλια αδραχτιού, και κατάλοιπα τροφής (καρποί και οστά ζώων). Η διάταξη όλης της οικοσκευής κατά μήκος της καμπύλης του εξωτερικού τοίχου μαρτυρά σχεδιασμό ώστε να υπάρχει επαρκής ελεύθερος χώρος για κίνηση και εργασία μπροστά. Ανάλογα επιμελημένη οργάνωση παρατηρείται και στο μεσαίο, κύριο δωμάτιο. Περίπου στο κέντρο του βρίσκεται η εστία και γύρω από αυτήν συγκεντρώνονται τα περισσότερα ευρήματα από αυτό το δωμάτιο: δεκαεφτά αγγεία, πάνω από δεκαπέντε λίθινα εργαλεία, τρία σφονδύλια αδραχτιού κλπ. Κοντά στην εστία μια μικρή σειρά πασσάλων θα εξυπηρετούσε ίσως για την τοποθέτηση διαφόρων ειδών (τροφής, υφαντών, δερμάτων, σκεπασμάτων κλπ.) και τη διατήρηση της τάξης και του ελεύθερου χώρου μέσα στο σπίτι. Η όλη διαρρύθμιση τουωματίου επιτρέπει αρκετό ελεύθερο χώρο για πληθώρα δραστηριοτήτων – από ύπνο και διάφορες οικοτεχνικές εργασίες μέχρι φιλοξενία και κοινή κατανάλωση τροφής γύρω από την εστία. Ανάλογες δραστηριότητες, όταν ο καιρικές συνθήκες το επέτρεπαν, θα πρέπει να συνέβαιναν και στο προστώο ή μπροστινή στεγασμένη αυλή, όπου κατά πάσα πιθανότητα βρισκόταν η κεντρική είσοδος του κτιρίου και όπου η απουσία μόνιμων κατασκευών και η σπανιότητα ευρημάτων υποδηλώνει μια πιο περιοδική χρήση. Στον οικισμό του Αρχοντικού Γιαννιτσών μόνο κατά την παλαιότερη οικιστική φάση (2200-1980π.Χ.), έκτασης περίπου 200 τ.μ., κατασκευάσθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν περίπου εξήντα πήλινες κατασκευές (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου κ. ά. 2002, 2003). Καμία δεν τοποθετήθηκε τυχαία στο χώρο. Όλες οργανώνονται σε συστάδες σε διάφορα σημεία του οικισμού, επαναλαμβάνοντας λίγο πολύ το ίδιο μοτίβο συνδυασμών (π.χ. φούρνος–πλατφόρμα–μικρές και μεγάλες κυκλικές κατασκευές), και όλες σχετίζονται στο χώρο με αγγεία, μυλόπετρες, αγνύθες, αγγεία από άψητο πηλό και άλλα μικροευρήματα. Κάθε σπίτι φαίνεται πως περιλαμβάνει κατά κανόνα δυο συστάδες κατασκευών, μια στο ανατολικό και μια στο δυτικό τμήμα του. Οι φούρνοι και ο βοηθητικός τους εξοπλισμός τοποθετούνται κατά μήκος των μακρών τοίχων του σπιτιού και όχι στο μέσον του, ενώ οι αποθηκευτικοί χώροι διατάσσονται συνήθως κατά τον εγκάρσιο άξονα.

Αλλά και χιλιετίες νωρίτερα, στη Νέα Νικομήδεια Βέροιας αρκετά κτίρια ήταν διαχωρισμένα με εσωτερικούς τοίχους σε δυο ανισομεγέθεις χώρους – έναν μεγάλο ορθογώνιο και έναν μικρό στενόμακρο. Οι φούρνοι, οι πλατφόρμες και οι αποθηκευτικές κατασκευές, όταν είναι μέσα στα σπίτια, τείνουν να βρίσκονται συνήθως στους μικρούς χώρους ή στις γωνίες. Σε ένα τέτοιο χώρο ενός σπιτιού βρέθηκαν μια εστία και ένας σιρός ενσωματωμένος μέσα σε πήλινη πλατφόρμα υποδεικνύοντας πιθανή μαγειρική και αποθηκευτική περιοχή. Εμφανής και ενσυνείδητη οργάνωση του οικιακού χώρου συναντάται και στο Ντικιλί Τας – για παράδειγμα, στο τριμερές σπίτι που αναφέρθηκε παραπάνω: κάθε δωμάτιο είχε από έναν πήλινο φούρνο, τουλάχιστον ένα πήλινο έδρανο-πλατφόρμα, μια πήλινη λεκανόσχημη κατασκευή, μεγάλα χτιστά αποθηκευτικά αγγεία από ωμό αχυροπηλό, και πληθώρα άλλων αγγείων, εργαλείων και άλλων αντικειμένων καθημερινής χρήσης. Σε κάθε δωμάτιο, οι περισσότερες κατασκευές βρίσκονται κοντά η μια στην άλλη και κατά μήκος του τοίχου απέναντι από την είσοδο, με το στόμιο των φούρνων στραμμένο προς αυτήν. Άλλοι νεολιθικοί οικισμοί, ιδιαίτερα αυτοί με τις κυκλικές υπόσκαφες οικίες, όπως της Σταυρούπολης, της Θέρμης και του Μακρυγιάλου φαίνεται να ακολουθούν διαφορετική, ωστόσο το ίδιο σταθερά επαναλαμβανόμενη σε ενδοκοινοτικό

επίπεδο, αντίληψη για την οργάνωση του χώρου: οι εστίες, οι φούρνοι, οι χώροι αποθήκευσης, εργασίας, απορριμμάτων κλπ. βρίσκονται συνήθως σε μικρούς λάκκους γύρω και σε μικρή απόσταση, ωστόσο έξω, από την οικία, η οποία πιθανόν λειτουργούσε κυρίως ως χώρος διαμονής. Στη Σταυρούπολη έχουν αποκαλυφθεί τουλάχιστον τρία ασφαλή παραδείγματα αυτού του κοινωνικού προτύπου οικιακής οργάνωσης, με τον μεγαλύτερο λάκκο, ο οποίος οριοθετεί την οικία, να περιβάλλεται από δυο-τρεις μικρότερους που περιείχαν το φούρνο ή την εστία, ένα αποθηκευτικό πιθάρι και άλλες βοηθητικές κατασκευές αντίστοιχα.

Το ότι το νοικοκυριό ήταν βασική μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης δεν εξυποννοεί αυτομάτως τον Οικιακό Τρόπο Παραγωγής, το μοντέλο δηλαδή σύμφωνα με το οποίο κάθε νοικοκυριό παρήγαγε και κατανάλωνε μόνο του όλα τα υλικά του αγαθά, από τα είδη διατροφής μέχρι τον υλικό του εξοπλισμό, και από το χτίσιμο του σπιτιού μέχρι και την κατασκευή κοσμημάτων, όντας έτσι απόλυτα αυτόαρκες και αυτόνομο. Ούτε και εξαντλείται στις λεγόμενες «οικιακές δραστηριότητες», αυτές δηλαδή που λαμβάνουν χώρα συνήθως μέσα στο σπίτι. Αναμφίβολα, πολλές από τις καθημερινές δραστηριότητες συνέβαιναν έξω από τα σπίτια, σε αυλές, πλατείες, δρόμους και γενικά σε περισσότερο δημόσιους χώρους, ή ακόμα και έξω από τον οικισμό (π.χ. αλώνισμα και λίχνισμα της σοδειάς, ξυλουργική, ίσως σφαγή οικόσιτων ζώων). Δεν θα πρέπει επίσης να παραγνωρίζουμε τη σημασία του εξωτερικού, περισσότερο δημόσιου χώρου και στην κοινωνική και ιδεολογική ζωή.

Ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό στοιχείο είναι οι έντονες ενδείξεις για πρόωπη εμφάνιση και ανάπτυξη εξειδικευμένης παραγωγής σε αρκετά είδη υλικού πολιτισμού (π.χ. στην κεραμική, τη λιθοτεχνία, την παραγωγή κοσμημάτων από όστρεο, και ίσως και την υφαντική), καθώς και επικοινωνίας και ανταλλαγών – ιδεών και αντικειμένων – σε σημαντικές γεωγραφικές αποστάσεις. Στη νεολιθική Σταυρούπολη τα αντικείμενα λιθοτεχνικής παραγωγής ξεπερνούν τα χίλια και μαρτυρούν ολοκληρωμένη και οργανωμένη παραγωγή και απόρριψη εργαλειακού εξοπλισμού εντός του οικισμού και πολλαπλά συστήματα προμήθειας, εκμετάλλευσης, επεξεργασίας και χρήσης των διαφορετικών πρώτων υλών, ενώ στα Βασιλικά και τη Θέρμη η λιθοτεχνία έχει χαρακτηριστικά ‘εργαστηριακής’ παραγωγής, υποδεικνύοντας πιθανή λειτουργία αυτών των οικισμών ως κέντρα διακίνησης εργαλειακού εξοπλισμού (Σκουρτοπούλου 2002). Αξίζει να σημειωθεί ότι στη Θέρμη μεγάλη ποσότητα προϊόντων καθώς και όλα τα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας εντοπίζονται στα εκτεταμένα λιθόστρωτα ανάμεσα στα σπίτια τα οποία φαίνεται ότι λειτουργούσαν ως εξωτερικοί χώροι εργαστηριακής δραστηριότητας. Στο Ντικιλί Τας αποκαλύφθηκε πήλινος θολωτός φούρνος για το ψήσιμο κεραμικής με τα αγγεία ακόμα στο εσωτερικό του, τοποθετημένα πάνω σε πέτρες, ανάμεσα σε στάχτες και υπολείμματα άνθρακα, και παραμορφωμένα από την πυρκαγιά που κατέστρεψε τον οικισμό αυτής της φάσης. Στη Σταυρούπολη, επίσης, ένας σχετικά μεγάλος πήλινος κυλινδρικός φούρνος μέσα σε λάκκο και συσχετισμένος με μεγάλη ποσότητα κεραμικής πιθανόν να χρησίμευε για το ψήσιμο αγγείων. Στο Μάνδαλο και τους Σιταγρούς η παρουσία πήλινων χωνευτηριών και μερικών χάλκινων αντικειμένων μαρτυρά χρήση και επεξεργασία μετάλλων ήδη πριν τα τέλη της Νεολιθικής. Τέλος, η παρουσία σε πολλούς οικισμούς κοσμημάτων, και ιδιαίτερα βραχιολιών, από όστρεο *Spondylus* του Αιγαίου υποδηλώνει επιτόπια κατασκευή και πιθανόν συμμετοχή σε δίκτυα ανταλλαγών, δεδομένης της ευρείας γεωγραφικής διάδοσης των αντικειμένων αυτών στη νοτιοανατολική και την κεντρική Ευρώπη. Κάποιοι οικισμοί μάλιστα φαίνεται ότι ήταν κέντρα ειδικευμένης παραγωγής κοσμημάτων από σπόνδυλο (π.χ. Διμήνη Μαγνησίας και Σιταγροί).

Είναι απίθανο ότι όλα τα μέλη ενός νοικοκυριού ή μιας κοινότητας κατείχαν την απαραίτητη τεχνική γνώση, εμπειρία, επιδεξιότητα και χρόνο ώστε να συμμετέχουν εξίσου

σε όλα τα είδη παραγωγής. Αντίθετα, η πρόωμη ανάπτυξη τεχνικής ειδίκευσης υποδηλώνει την ύπαρξη ειδικευμένων ατόμων ή ομάδων, καταμερισμού της εργασίας, και γενικά σύνθετες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και κατανομής μεταξύ των μελών ενός νοικοκυριού, μεταξύ διαφορετικών νοικοκυριών και μεταξύ νοικοκυριού και κοινότητας.

Ιδεολογία, Συμβολισμός και Κοινωνική Αναπαραγωγή

Ιδεολογικές αντιλήψεις, στοιχεία συμβολισμού και πρακτικές κοινωνικής αναπαραγωγής μπορούν εξίσου να ανιχνευθούν στα αρχαιολογικά δεδομένα και στους συσχετισμούς των ευρημάτων στο χώρο και είναι τόσο ευρείες και ποικίλες όσο και οι υπόλοιπες δραστηριότητες των νοικοκυριών. Αρκετές από αυτές εμπεριέχονται σε πολλές από τις πτυχές που έχουν ήδη συζητηθεί παραπάνω, όπως ο κεντρικός ρόλος της εστίας στην καθημερινή κοινωνική και ιδεολογική ζωή. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, ότι οι περισσότερες υλικές κατηγορίες που η παγκόσμια έρευνα συσχετίζει με συμβολισμό είτε ως ενδείξεις ιδεολογίας ή ως αντικείμενα κοινωνικού γοήτρου (π.χ. ειδώλια, κοσμήματα, σφραγίδες, ομοιώματα σπιτιών, παιδικές ταφές) στην προϊστορική Ελλάδα απαντώνται κατά κανόνα σε οικιακά σύνολα και σε στενό χωρικό συσχετισμό με τις καθημερινές δραστηριότητες. Οι συμβολικές αρχιτεκτονικές διατυπώσεις (π.χ. η συχνή διάταξη των ορθογώνιων σπιτιών με τις τέσσερες γωνίες τους προσανατολισμένες στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα και η τοποθέτηση της εστίας στο κέντρο), ο προσεκτικός σχεδιασμός, η επιμελημένη κατασκευή, διακόσμηση και συντήρηση των σπιτιών αποδεικνύει την επένδυση χρόνου, ενέργειας και κοινωνικής και συμβολικής αξίας στο σπίτι. Στο Ντικιλί Τας ανάμεσα σε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα βρέθηκε ένα αληθινό κρανίο βοοειδούς επιχρισμένο με ωμό πηλό το οποίο φαίνεται ότι αρχικά ήταν προσαρτημένο σε κάποιο τοίχο του σπιτιού και πιθανόν, συνδεόταν με κάποια συμβολική σημασία (Treuil – Darque 1998). Στη Μεσημεριανή τούμπα Θεσσαλονίκης μέσα στους πεσμένους τοίχους ενός καμμένου σπιτιού βρέθηκαν μεγάλα τμήματα πλαστικής διακόσμησης από πηλό που πιθανόν κοσμούσαν τους τοίχους, εσωτερικά ή εξωτερικά (Γραμμένος – Κώτσος 2002).

Η συνέχεια στην κατοίκηση και χρήση του ίδιου χώρου, η επαναλαμβανόμενη στο χρόνο ροή των καθημερινών δραστηριοτήτων, οι πρακτικές αντικατάστασης ή εγκατάλειψης σπιτιών σχετίζονται επίσης με την ιδεολογία και τις στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής του νοικοκυριού. Τελετουργική εγκατάλειψη με συμβολικό 'σφράγισμα' των σπιτιών με όλα τα περιεχόμενα τους μέσα ή ακόμα και η σκόπιμη καύση των οικιών έχουν πρόσφατα προταθεί σε σχέση με οικιστικά δεδομένα των Βαλκανίων (Stevanović 1997, Tringham 2000). Οι δυο βασικοί τρόποι αντικατάστασης σπιτιών είναι α) η κάθετη, όπου δηλαδή κάθε νεότερο σπίτι κτίζεται ολικά ή μερικά επάνω στο παλαιότερο, ενσωματώνοντάς το φυσικά και συμβολικά (π.χ. Νέα Νικομήδεια), και β) η οριζόντια, όπου δηλαδή κάθε νεότερο σπίτι κτίζεται δίπλα, και μερικές φορές σε αρκετή απόσταση, από το παλαιότερο, δηλαδή η οριζόντια μετατόπιση σπιτιών και συχνά ολόκληρου του οικισμού σε επόμενες φάσεις (π.χ. Σταυρούπολη και Μακρύγιαλος). Ανεξάρτητα από τις διαφορές στον τρόπο αντικατάστασης των σπιτιών, οι οποίες πιθανόν αντανακλούν διαφορές κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης μεταξύ οικισμών ή απλώς διαφορετικές ιδεολογικές αντιλήψεις σχετικά με τη δημιουργία κοινωνικής μνήμης, η συνέχεια στο χρόνο είναι πολύ σημαντική. Συντελεί στην κοινωνική και οικονομική σταθερότητα, τη συνοχή, την ιδεολογική μετατροπή του δομημένου περιβάλλοντος σε κοινωνικό και πολιτισμικό χώρο, και γενικά στην κοινωνική και ιδεολογική αναπαραγωγή του νοικοκυριού και της κοινότητας. Δεν είναι τυχαίο ότι πάρα πολλές φορές στην ίδια ή την ευρύτερη περιοχή των προϊστορικών οικισμών παρατηρείται χρήση, έστω και με κάποιες διακοπές, για πολλούς αιώνες αργότερα, ακόμα και μέχρι και τα Βυζαντινά χρόνια.

Οι παιδικές ταφές μέσα στα προϊστορικά σπίτια, κοντά ή κάτω από εστίες, ανάμεσα σε άλλες οικιακές κατασκευές ή κάτω από τα δάπεδα, είναι ακόμα ένα σύνηθες και σύνθετο φαινόμενο. Γενικά, η σπανιότητα ξεχωριστών νεκροταφείων, εκτός οικισμού, κατά τη Νεολιθική υποδηλώνει ότι δεν δινόταν ιδιαίτερη έμφαση στη διακριτότητα των νεκρών ή/και ότι οι ανεξάρτητες ταφικές πρακτικές ή τελετουργίες δεν αποτελούσαν ιδιαίτερα σημαντικό μηχανισμό κοινωνικής συνοχής ή κοινωνικής διάκρισης. Για τους λόγους αυτούς, οι ενταφιασμοί μέσα στα όρια του οικισμού, όσο μικρός και αν είναι ο αριθμός τους συγκριτικά με τον πληθυσμό ολόκληρης της κοινότητας, αποτελούν μια κοινωνική και συμβολική πράξη. Σε αυτό το πλαίσιο, η συνολική διακριτότητα των παιδικών ταφών, συγκριτικά με εκείνες των ενηλίκων, οι οποίες βρίσκονται έξω από τα σπίτια και συχνά είναι δευτερογενείς, αξίζει ιδιαίτερης προσοχής.

Παραδείγματα παιδικών ταφών προέρχονται από πολλούς οικισμούς, όπως της Νέας Νικομήδειας Βέροιας, του Αξού Α, Γιαννιτσών Β, Μανδάλου και Αρχοντικού Γιαννιτσών, του Μακρυγιάλου Πιερίας και της Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης. Στο Αρχοντικό έχουν βρεθεί μέχρι τώρα πέντε ταφές βρεφών περίπου ενός έτους, όλες μέσα σε σπίτια και σε στενή σχέση με τους χώρους καθημερινών δραστηριοτήτων – π.χ. μέσα σε αγγεία ανάμεσα σε εστίες, φούρνους και αποθηκευτικούς χώρους, κάτω από πλήρη πλατφόρμα ή κάτω από το δάπεδο του σπιτιού. Σε κάθε οίκημα φαίνεται να αντιστοιχεί μια ταφή, που κατά κανόνα εντοπίζεται στο νοτιοανατολικό τμήμα του. Στον Αξό Α η ταφή νεογνού κάτω από το δάπεδο πασσαλόπηκτης οικίας μέσα σε αγγείο σκεπασμένο στο στόμιο με τμήμα άλλου αγγείου αποτελεί την αρχαιότερη ως τώρα γνωστή ταφή αυτού του είδους (εγχυτρισμός) στον ελλαδικό χώρο (Χρυσοστόμου 1997). Στη Νέα Νικομήδεια μια πρωτογενής ταφή σε λάκκο που περιλάμβανε τρία ανήλικα παιδιά, και μια άλλη με δυο παιδιά και μια ενήλικη γυναίκα ίσως στόχευαν να τονίσουν συμβολικά την πρωταρχική σχέση μητέρα-παιδί ή/και τη σημαντικότητα παιδιών και γυναικών στις νεολιθικές κοινωνίες. Γενικά, ο διαχωρισμός των παιδιών από την υπόλοιπη συγγενική ομάδα μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη ιδιαίτερης θέσης και στενής συμβολικής σύνδεσής τους με το νοικοκυριό. Υποδηλώνει τη σημασία τους για τη φυσική και κοινωνική αναπαραγωγή του νοικοκυριού, μια σημασία στην οποία δίνεται έμφαση μέσω της συμβολικής ‘φύλαξής’ των παιδιών μετά θάνατον μέσα στον κόσμο των ζωντανών και της καθημερινής ζωής.

Νοικοκυριό και Κοινότητα

Τα νοικοκυριά γενικά δρουν, ως ένα βαθμό, ως ανεξάρτητες και αυτόνομες μονάδες παραγωγής και κοινωνικής αναπαραγωγής. Ωστόσο σε καμία κοινωνία, ούτε στις προϊστορικές, τα νοικοκυριά ή οι άλλες κοινωνικές μικροομάδες, δεν είναι απολύτως αυτόνομα ή αυτόνομη. Πάντα συνδέονται μεταξύ τους ενδοκοινοτικά ή και διακοινοτικά μέσα από κοινές ή συλλογικές δραστηριότητες, κοινωνικούς κανόνες και πρότυπα, συνεργασίες ή ανταγωνισμούς, και δίκτυα συμμαχιών και ανταλλαγών.

Τέτοιες ενδείξεις είναι άφθονες, ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική, για παράδειγμα στην παρουσία έργων μεγαλύτερης κλίμακας όπως οι περιμετρικές τάφοι και οι λίθινοι περίβολοι, οι κοινόχρηστοι ή πιο δημόσιοι χώροι μεταξύ σπιτιών και οι αναδιαμορφώσεις της χωροταξίας οικισμών (π.χ. οριζόντια μετατόπιση ολόκληρου του οικισμού σε επόμενη οικοδομική φάση ή καθαρισμός, ισοπέδωση και νέο οικοδομικό πρόγραμμα μετά από εκτεταμένη πυρκαγιά). Αλλά και η ίδια η οικιστική αρχιτεκτονική εμπεριέχει πολλές ευρύτερες κοινωνικές δομές και πρότυπα, όπως φαίνεται στον κοινό προσανατολισμό, τις παρόμοιες κατόψεις και υλικά οικοδομής, και τον κοινό τρόπο αντικατάστασης – οριζόντια ή κάθετη – των σπιτιών του ίδιου οικισμού. Η σχετική ομοιογένεια σε επίπεδο οικισμού (σε αντίθεση με την ιδιαιτερότητα σε επίπεδο

νοικοκυριού) συντελεί ώστε ολόκληρος ο οικισμός να λειτουργεί ως ενιαίος κοινωνικο-πολιτισμικός χώρος. Συνεργασία μεταξύ νοικοκυριών, οικονομική ή κοινωνική, μπορεί να υποτεθεί και για μια σειρά άλλων δραστηριοτήτων – για παράδειγμα σε κάποιες αγροτικές εργασίες, σε ορισμένα στάδια της τεχνικής παραγωγής (π.χ. απόκτηση πρώτων υλών, ψήσιμο κεραμεικής, κοινή χρήση εργαλείων). Επιπλέον, η παρουσία εξωτερικών εργασιακών και αποθηκευτικών χώρων σε κάποιους οικισμούς πιθανόν αντανακλά συνεργασία ή προσπάθειες συλλογικής αποθήκευσης αντίστοιχα.

Εξίσου σημαντική είναι η παρουσία χώρων και κτιρίων με ειδικό χαρακτήρα που διαπερνούν τα φυσικά και κοινωνικά όρια των ατομικών νοικοκυριών ενός οικισμού. Στη Νέα Νικομήδεια ένα κτίριο πιθανόν κεντρικό, έχει ασυνήθιστη, τριμερή κάτοψη, ιδιαίτερα μεγάλο μέγεθος (πάνω από 160 τ.μ.) και συγκέντρωση κοινών αλλά και ασυνήθιστων ευρημάτων, μεταξύ των οποίων δυο μεγάλοι λίθινοι πελέκεις, πάνω από τετρακόσιες αχρησιμοποίητες λεπίδες από πυριτόλιθο, εκατοντάδες πήλινα διάτρητα δισκία, σφαιρίδια και άλλα μικροαντικείμενα άγνωστης χρήσης, και πολλά ειδώλια. Ο ανασκαφέας (Rodden – Rodden 1964) αρχικά το ερμήνευσε ως ‘ιερό’, κατόπιν όμως πρότεινε κοινοτική λειτουργία πιθανόν για κοινωνική συνάθροιση ή και ψυχαγωγία (Pyke 1993). Άλλες προτάσεις περιλαμβάνουν τη χρήση του κτιρίου ως χώρου παραγωγής ή κοινής αποθήκευσης εργαλείων και ασυνήθιστων αντικειμένων (Pyke 1993; Μαραγκού 1996), ως κατοικία νοικοκυριού διακεκριμένου στις διακοινοτικές ανταλλαγές (Halstead 1995) ή γενικά ως κοινοτικού κτιρίου (Perlès 2001). Όποια και αν ήταν η συγκεκριμένη χρήση του, η ύπαρξη και μόνο ενός τέτοιου κτιρίου υποδηλώνει κοινωνική οργάνωση και αμφισβητεί την άποψη περί μη συνεκτικά δεμένων ή πλήρως αυτόνομων νοικοκυριών. Πιθανότατα συνδεόταν με κοινωνικά δρώμενα, ή ακόμα και συλλογικές τελετουργίες, οι οποίες είχαν στόχο την προώθηση της συλλογικής (έναντι της ατομικής) ταυτότητας, της σταθερότητας και της κοινωνικής συνοχής.

Στο Μακρύγυαλο, ένας εξαιρετικά μεγάλος λάκκος (περίπου 500 τ.μ.), ο οποίος βρίσκεται περίπου στο κέντρο της περιοχής που περιβάλλεται από κυκλική τάφρο, περιείχε πάρα πολύ μεγάλες συγκεντρώσεις οστών ζώων (κυρίως βοοειδή, χοίροι και αιγοπρόβατα), αγγεία πολλών ειδών και χρήσεων, η πλειονότητα των οποίων είναι μαγειρικά και ‘επιτραπέζια’, καρπούς και εργαλεία παρασκευής τροφής. Σύμφωνα με τους μελετητές (Pappa κ.ά. 2004), το αρχαιολογικό σύνολο αυτό αντιπροσωπεύει συλλογικό γεύμα μεγάλης κλίμακας, στο οποίο συμμετείχαν όλα τα νοικοκυριά του οικισμού, αν όχι και γύρω οικισμών, μια μαρτυρία της σημασίας της συλλογικής κατανάλωσης τροφής για τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης και την εξομάλυνση ανταγωνισμών. Ανάλογο όρυγμα που φαίνεται να διαφοροποιείται από τα συνηθισμένα λοιπά οικοδομήματα του οικισμού και να σχετίζεται με κοινοτικές και συμβολικές διαδικασίες έρχεται στο φως με τις ανασκαφές στον Προμαχώνα-Торолниџа (Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 2004). Περιέχει επάλληλα αρχαιολογικά στρώματα με οστά ζώων, ολόκληρα βούκρανα και κρανία μικρότερων κερασφόρων ζώων, ‘επιτραπέζια’ αγγεία, εργαλεία, μυλόλιθους, ομοιώματα σπιτιών, ειδώλια και κοσμήματα.

Ακόμα μια ένδειξη ευρύτερης κοινωνικής οργάνωσης αποτελούν οι ταφές μέσα στα όρια ολόκληρων των οικισμών, δηλαδή πέρα από τα όρια των ατομικών σπιτιών, στα οποία συνήθως προσιδιάζουν οι παιδικές ταφές, όπως συζητήθηκε παραπάνω. Πρόκειται για πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές, συχνά για διάσπαρτα ανθρώπινα οστά, που βρίσκονται ανάμεσα στα σπίτια, σε περιμετρικές τάφρους, στις άκρες του οικιστικού χώρου ή γενικά στις επιχώσεις του οικισμού. Στη Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης έχουν αποκαλυφθεί συνολικά έξι ταφές – πέντε μέσα σε αβαθείς λάκκους και μια καύση τοποθετημένη μέσα σε μεγάλο κλειστό αγγείο – και πάνω από 100 διάσπαρτα ανθρώπινα οστά, τα οποία προέρχονται από τουλάχιστον δώδεκα άτομα (Τριανταφύλλου 2002). Στη Νέα Νικομήδεια πάνω από είκοσι ταφές σε λάκκους ανάμεσα στα σπίτια περιλαμβάνουν

ανήλικα και ενήλικα άτομα, γυναίκες και άνδρες. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε συνεσταλαμμένη στάση, σε προσανατολισμό συνήθως B-N, με το κεφάλι στο νότο. Στο Μακρύγυαλο τουλάχιστον 50-60 άτομα αντιπροσωπεύονται μέσα από πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές, οι περισσότερες από τις οποίες εντοπίζονται μέσα στη μεγάλη περιμετρική τάφρο (Triantafyllou 1999). Εάν υποθεθεί ότι οι παιδικές ταφές στα σπίτια αποτελούν στρατηγικές κοινωνικής αναπαραγωγής και μνήμης ατομικών νοικοκυριών, οι ταφές, κυρίως ενηλίκων, έξω από αυτά, δηλαδή σε χώρους περισσότερο κοινούς, γνωστούς ή προσιτούς στα μέλη όλης της κοινότητας, σχετίζονται με στρατηγικές συλλογικής κοινωνικής αναπαραγωγής και μνήμης. Η γενική έλλειψη διάκρισης ή προτίμησης σε φύλο, ηλικιακή ομάδα ή μέρος του σώματος, επιμελημένου ενταφιασμού ή ειδικής μεταχείρισης (π.χ. κτερίσματα) και ειδικών ταφικών, λατρευτικών ή τελετουργικών, κτιρίων ενισχύουν την έμφαση στη σχέση όχι μεταξύ ατόμων, νεκρών ή ζωντανών, αλλά μεταξύ των νεκρών ως όλων και των ζωντανών ως όλων. Φαίνεται πιθανό ότι οι ενταφιασμοί μέσα στον οικισμό αποτελούσαν ακόμα ένα από τα πεδία έκφρασης ευρύτερων κοινωνικών δομών, πρακτικών, αντιλήψεων και σχέσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γραμμένος, Δ. – Μ. Παππά – Ντ. Ούρεμ-Κώτσου – Κ. Σκουρτοπούλου – Ε. Γιαννούλη – Μπ. Τσιγαρίδα. 1990. Ανασκαφή Νεολιθικού οικισμού Θέρμης. Ανασκαφική περίοδος 1987. *Μακεδονικά ΚΖ*: 229-243.
- Γραμμένος, Δ. – Μ. Παππά – Ντ. Ούρεμ-Κώτσου – Κ. Σκουρτοπούλου – Ε. Γιαννούλη – Χ. Μαραγκού – Τ. Βαλαμώτη – Γ. Συρίδης – Ε. Μαρκή – Ρ. Χρηστίδου. 1992. Ανασκαφή Νεολιθικού Οικισμού Θέρμης Β και βυζαντινής εγκατάστασης παρά τον προϊστορικό οικισμό Θέρμη Α. Ανασκαφική Περίοδος 1989. *Μακεδονικά ΚΗ'*: 384-393.
- Γραμμένος, Δ. Β. – Κώτσος, Σ. (εκδ.) 2002. *Ανασκαφή στον Προϊστορικό Οικισμό «Μεσημεριανή Τούμπα» Τριλόφου Ν. Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Βόρειας Ελλάδας, αρ. 1.
- Γραμμένος, Δ. Β. – Κώτσος, Σ. (εκδ.) 2002. *Σωστικές Ανασκαφές στο Νεολιθικό Οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Βόρειας Ελλάδας, αρ. 2.
- Γραμμένος, Δ. Β. – Κώτσος, Σ. (εκδ.) 2004. *Σωστικές Ανασκαφές στο Νεολιθικό Οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης*, Μέρος ΙΙ (1998-2003). Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Βόρειας Ελλάδας, αρ. 6.
- Elster, E. 1997. Construction and use of the Early Bronze Age Burnt House at Sitagroi: craft and technology. Στο R. Laffineur – P. P. Betancourt (εκδ.) *TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age*, σελ. 19-36. *Aegaeum* 16, Liège.

- Halstead, P. 1995. From Sharing to Hoarding: The Neolithic Foundations of Aegean Bronze Age Society? Στο R. Laffineur – W.-D. Niemeier (εκδ.) *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age*, σελ. 69-72. Aegaeum 12, Liège.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. – R. Treuil – Δ. Μαλαμίδου. 1996. Προϊστορικός οικισμός Φιλίππων «Ντικιλί Τας». Δέκα χρόνια ανασκαφικής έρευνας. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 10: 681-704.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. – Ι. Ασλάνης – Ι. Vaisov – Μ. Βάλλα. 2004. Προμαχώνας-Topolniča 2002-2003. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 18, 2003: 91-110.
- Μαραγκού, Χ. 1996. Ειδωλοπλαστική. Στο Γ. Παπαθανασόπουλος (εκδ.) *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, σελ. 146-151. Αθήνα: Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. – Α. Πιλάλη-Παπαστερίου – Γ. Γιαγκούλης – Δ. Μπασογιάννη – Ε. Παπαδοπούλου – Ε. Τσαγκαράκη – Ι. Φάππας. 2003. Οικήματα και «νοικοκυριά» της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Αρχοντικό Γιαννιτσών. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 15, 2001.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. – Α. Πιλάλη-Παπαστερίου – Δ. Μπασογιάννη – Ε. Παπαδοπούλου – Ε. Τσαγκαράκη – Ι. Φάππας. 2002. Αρχοντικό 2000. Τυπολογική παρουσίαση και ερμηνευτικά προβλήματα των πηλόκτιστων κατασκευών. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 14, 2000: 421-433.
- Pappa, M – M. Besios. 1999. The Neolithic Settlement at Makriyalos, Northern Greece: Preliminary Report on the 1993-1995 Excavations. *Journal of Field Archaeology*, 26 (2): 177-195.
- Pappa, M. – P. Halstead – K. Kotsakis – D. Urem-Kotsou. 2004. Evidence for large-scale feasting at Late Neolithic Makriyalos, N Greece. Στο P. Halstead – J. C. Barrett (εκδ.) *Food, Cuisine and Society in Prehistoric Greece*, σελ.16-44. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 6. Oxford: Oxbow Books
- Perlès, C. 2001. *The Early Neolithic in Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pyke, G. 1993. The Stratigraphy, Structures and Small Finds of Nea Nikomedeia, Northern Greece. M.Phil. Dissertation. University of Birmingham.
- Pyke, G. 1996. Structures and Architecture. Στο K. A. Wardle (εκδ.) *Nea Nikomedeia I: The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece, The Excavation and the Ceramic Assemblage*, σελ. 39-53. British School at Athens, Supplementary Volume 25.
- Ridley, C. – K. A. Wardle – C. A. Mould. 2000. *Servia I*. British School at Athens, Supplementary Volume 32.
- Rodden, R. J. – J. M. Rodden. 1964. A European link with Chatal Hüyük: the 7th millennium settlement of Nea Nikomedeia in Macedonia. Part II – Burials and Shrine. *The Illustrated London News*, April 18: 604-607.
- Σκουρτοπούλου, Κ. 2002. Οι λιθοτεχνίες απολεπισμένου λίθου από τον οικισμό της Σταυρούπολης. Στο Γραμμένος, Δ. Β. – Κώτσος, Σ. (εκδ.). *Σωστικές Ανασκαφές στο Νεολιθικό Οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης*, σελ. 537-559. Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Βόρειας Ελλάδας, αρ. 2.
- Σουβατζή, Σ. 2003. Η οικιακή οργάνωση ως ιδιαίτερη μονάδα κοινωνικής ανάλυσης. Ανθρωπολογικές και Αρχαιολογικές προσεγγίσεις. Στο Γ. Χουρμουζιάδης (εκδ.) *Η Προϊστορική Έρευνα στην Ελλάδα και οι Προοπτικές της: Θεωρητικοί και Μεθοδολογικοί Προβληματισμοί*, σελ. 333-339. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη, Θεσσαλονίκη-Καστοριά, 26-28 Νοεμβρίου 1998. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Σουβατζή, Σ. 2005. Το νοικοκυριό ως πεδίο διεπιστημονικής έρευνας. *Κριτική Διεπιστημονικότητα* 1: 51-73. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλα.

- Souvatzi, S. υπό δημοσίευση³. Household dynamics and variability in the Neolithic of Greece: the case for a bottom-up approach to past societies. Στο D.W Bailey – A. Whittle – V. Cummings (εκδ.) *New Perspectives on Neolithic Europe*.
- Stevanović, M. 1997. The Age of Clay: the social dynamics of house destruction. *Journal of Anthropological Archaeology* 16: 334-395.
- Treuil, R. 1992. *Dikili Tash: Village Préhistorique de Macédonie Orientale* 1. Παρίσι: Bulletin de Correspondance Hellenique, Suppl. 24.
- Treuil, R. and P. Darcque. 1998. Un «bucrane» néolithique à Dikili Tash (Macédonie Orientale): parallèles et perspectives d' interpretation. *Bulletin de Correspondance Hellenique* 122: 1-25.
- Triantaphyllou, S. 1999. Prehistoric Makriyalos: a story from the fragments. Στο P. Halstead (εκδ.) *Neolithic Society in Greece*, σελ. 128-135. Sheffield Studies in Aegean Archaeology 2. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Τριανταφύλλου, Σ. 2002. Πρώτα αποτελέσματα της οστεολογικής εξέτασης του σκελετικού υλικού της Νεολιθικής θέσης Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης. Γραμμένος, Δ. Β. – Κώτσος, Σ. (εκδ.). *Σωστικές Ανασκαφές στο Νεολιθικό Οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης*, σελ. 829-46. Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Βόρειας Ελλάδας, αρ. 2.
- Tringham, R. 2000. The continuous house: a view from the deep past. Στο R. A. Joyce – S. D. Gillespie (εκδ.) *Beyond Kinship: Social and Material Reproduction in House Societies*, σελ. 115-134. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Χρυσοστόμου, Π. 1997. Η νεολιθική κατοίκηση στη βόρεια παράκτια ζώνη του άλλοτε Θερμαϊκού κόλπου (επαρχία Γιαννιτσών). *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 10, 1996: 159-172.

---

³ Δημοσιεύθηκε ως εξής: Souvatzi, S. 2008. Household dynamics and variability in the Neolithic of Greece: the case for a bottom-up approach to past societies. Στο D. W. Bailey, A. Whittle and D. Hofmann (επιμ.) *Living Well Together: Settlement and Materiality in the Neolithic of South-East and Central Europe*, 17-27. Oxford: Oxbow Books.